

O TRUBAČEVljevu viđenju etnogeneze Slavena

O. N. Трубачев, Этногенез и культура древнейших славян,
Лингвистические исследования, Москва »Наука« 1991, 272 pp.

Ova je vrijedna knjiga plod autorova dugogodišnjeg sustavnog bavljenja problemom etnogeneze Slavena i identificiranjem njihove prapostojbine. Većim je dijelom građa već objavljivana u obliku članaka u lingvističkim periodicima (*Voprosy jazykoznanija*, *Étimologija* i dr.), no u posljednjem, novonapisanom dijelu knjige, autor svoju i prije zagovaranu teoriju o podunavskoj pradomovini Slavena detaljnije razvija i obrazlaže. To je i temeljna polaznica knjige, koja je izazvala najburnije reakcije široke znanstvene javnosti, od oduševljenih odobranja (kao i donekle slična stajališta H. Kunstmanna) do ponekad preoštrih i nedovoljno argumentiranih osporavanja.

Autor je, oslanjajući se na staru Šafarikovu teoriju, svoju tezu o podunavskoj pradomovini Slavena izložio već prije više od deset godina, no ona, pogotovu u to doba, nije naišla na blagonaklon odziv struke pa je u svojim uvjerenjima uglavnom ostao osamljen. O problemima slavenske etnogeneze, zbog šturih i nerijetko nesigurnih podataka iz povijesnih izvora, moramo se oslanjati i na jezične podatke, osobito na onomastiku, koja nam, uz pomoć jezičnih rekonstrukcija, omogućuje lingvističku identifikaciju i relativno pouzdano datiranje pojedinih zatečenih onima. No nužna je i pomoć ostalih povijesnih disciplina, u prvom redu arheologije, iako su za razdoblje slavenske doseobe arheološki podaci vrlo šturi i nesigurni. Sam Trubačev ipak smatra da arheološke kulture nisu nužno kontinuirane pa stoga ni arheološki podaci nisu dovoljno precizni za etničku identifikaciju. Autor je međutim svjestan da se pri proučavanju problema etnogeneze ne može oslanjati isključivo na filološke metode i ograničiti se na analizu povijesnih izvora i onomastičkih podataka, već da jedino interdisciplinarni pristup temi omogućuje kakvu-takvu vjerodostojnost tvrdnji, te stoga ne zanemaruje ni etnološke ni arheološke rezultate.

O. N. Trubačev u knjizi iznosi dvije osnovne teze:

1. Da Panonija u užem smislu (srednji tok Dunava) ili ponekad sa svojim *susjedstvom* (koje nije uvijek na isti način određeno — uključuje se Češka i dijelovi Austrije ili nepanonski dijelovi današnje Rumunjske) predstavlja središnji europski areal koji je mjesto indoeuropske etno- i glotogeneze. S druge strane isti je areal i mjesto slavenske etno- i glotogeneze. Drugim riječima Slaveni su oni Indoeuroljani koji nisu napustili ie. pradomovinu i koji su svoju jezičnu i etničku individualnost izgradili na istom tom terenu. Tu tvrdnju

Trubačev tako eksplicitno doduše nigdje ne iznosi, ali na mnogo mjesta daje slične formulacije koje se svode na isto.

2. Druga osnovna teza cijele knjige (obrađena s mnogo manje pozornosti) jest da između Slavena i Balta nema nikakve posebne genetske veze, da se, kako izravno iznosi na str. 220, slavenski jezični materijal ne može svesti na baltički, ni baltički na slavenski, već da su to od početka jezično i etnički različite indoeuropske grupe koje imaju određene stare genetske veze jednako međusobno kao i s drugim indoeuropskim granama, pri čemu baltičko-inoindoeuropske izoglose i slavensko-inoindoeuropske izolose nisu ni s istim skupinama niti je kod leksičkih izoglosa kod Balta i Slavena jednaka tematika kad se radi o izoglosama s istom indoeuropskom granom.

Trubačev osobito polemizira s raznim lingvistima i arheolozima koji smještaju indoeuropsku pradomovinu u istočnoeuropsku ravnicu (prostor sjeverno od Crnog mora i Kavkaza ili čak dalje na sjeveru). Pri tom najviše polemizira s američko-litavskom arheologinjom Marijom Gimbutas, koja zastupa tezu o zemljoradničkoj matrijarhalnoj razvijenoj neindoeuropskoj središnjoj Europi, koju onda s istoka, u V. tisućljeću pr. K., osvajaju patrijarhalni nomadski stočari, Indoeuroljani karakterizirani kurganima.

Polemizira također i s Gamkrelidze-Ivanovljevom teorijom o prednjoazijskoj pradomovini Indoeuroljana, kao i s nositeljima raznih teorija o slavenskoj pradomovini izvan srednjeg Podunavlja, tj. Panonije, dakle sjeverno od Karpata. Prvenstveno se tu radi o znanstvenicima koji zastupaju poljski autohtonizam, odnosno smještaju pradomovinu između Odre i Visle (str.121) ili u Pridnjevrovlje. Trubačev zapravo prihvaća lociranje između Odre i Visla što se tiče istočnog i zapadnog određenja, ali pradomovinu pomiče na jug, u srednje Podunavlje odnosno Panoniju. Prema njemu je područje Odre—Visle bilo tek naknadno uključeno u posljednje faze predmigracijske pradomovine širenjem s juga. On ujedno naglašava da je za indoeuropske grane u pomicanjima koja nisu uvijek bila prave seobe, nego često infiltracija, zapostavljen smjer sjever → jug i obratno, osobito za Slavene i Germane, a prevelika se pažnja posvećivala smjeru istok ↔ zapad. Tu je vjerojatno barem dijelom u pravu. U tom smislu autor ističe nedovoljnu pozornost istraživača prema postepenim promjenama klime, koja su za tijek od nekoliko tisućljeća ipak bila važnija nego što se to obično uzima.

Trubačev polemizira i s nositeljima svih mogućih varijanata teorije o specifičnim genetskim vezama Slavena i Balta. Od starijih teorija o balto-slavenskoj grani koja se raspala na dvije sekundarne ili o Slavenima kao na neki način alterniranim potomcima Balta (Protobalta), do novih teorija o tzv. ingredientima, prema kojima su Slaveni i njihov jezik nastali od dijela Balta koji su potpali pod dubok i svestran utjecaj Italika prije njihova odlaska na Apeninski poluotok (V. V. Martynov). Sam Trubačev tvrdi da nema ničeg starog,

specifično balto-slavenskog, već da su poznate sličnosti rezultat kasnijega dugotrajnog susjedstva i opće arhaične fizionomije jednih i drugih. Njegovu tezu o najranijim dodirima Slavena i Latina, koje Trubačev datira čak u 3. tisućljeće pr. K., a koji su rezultirali izoglosama u nazivanju prirodnih fenomena (*palūdem* ~ **pola voda*), mnogi lingvisti smatraju neodrživom. H. Birnbaum je čak smatra »puzzling, not to say absurd assumption« (H. Birnbaum, On the Ethnogenesis and Protohome of the Slavs: The Linguistic Evidence, *Journal of Slavic Linguistics* I/2, str. 353.).

Čudno da Trubačev dosljedno, na više mjesta u knjizi, tvrdi da nepremostiv jaz između Balta i Slavena predstavlja činjenica da je kod Slavena palatalni ie. *k'* dao *s* preko *c* (tj. *ts* > *s*), a kod Balta je *k'* dalo *š* preko *č* (tj. *tš* > *š*). Nijedanput pri tom ne spominje općepoznatu činjenicu da je rezultat *š* samo litavski, a da letonski i pruski imaju *s* kao i Slaveni. Ako *s* ~ *š* ne ugrožava općebaltičku fizionomiju, pa čak ni istočnobaltičku, zašto onda mora biti takav nepremostiv jaz za odnos litavskog i slavenskoga. Osim toga ni na jednom mjestu nije dana nikakva argumentacija zašto bi morale biti dvije razne međufaze *c* i *č* koje otpadanjem dentala daju *š* i *s*, a ne jedna zajednička faza tipa *č'* koja nakon otpadanja dentalnog elementa daje *š* i može "otvrdnuti" bilo kao *š* ili *s*. A i za jedno i za drugo ima mnoštvo tipoloških paralela.

Mora se ipak priznati da je Trubačev za dokazivanje svojih teza iznio iznimno mnogo najrazličitijih argumenata, prvenstveno etimološkoga karaktera, ali tako da se etimologija povezuje sa širokim tematskim krugom i materijalne i duhovne kulture i civilizacije Praslavena i samih Indoeuropljana. Bez obzira na već spomenuta ponavljanja, tu nalazimo nevjerojatno bogatstvo najrazličitijih podataka. Bez sumnje je Trubačev uvjerljiv kada s boljim konkretnim poznavanjem povijesne i tehnološke faktografije piše o historijatu dobivanja željeza i o etimologiji raznih ie. naziva za metale. To je osobito dragocjeno zato što će u njegovu rječniku slovo *ž* doći na red u ne tako bliskoj budućnosti. Zajednički naziv za kasni metal *željezo* (sredina 1. tisućljeća pr. K.) kod Slavena i Balta svjedoči o njihovu sekundarnom međusobnom približavanju i svojevrsnom jezičnom savezu, dok naziv za *bakar* još odvaja rane Slavena od ranih Balta. Leksičke su izoglose za *zlato* na dunavsko-transilvanijskom prostoru zajedničke Slavenima, Germanima, istočnim Baltima (Letoncima) i vjerojatno Tračanima, a naziv za *srebro*, posuđenicu sa sjev. Kavkaza, preko sjevernih priazovskih Iranaca preuzeli su i Slaveni i Balti i Germani. Prema tome Trubačev smatra da su baltičko-slavenski dodiri postetnogenetski, a od željeznoga doba postaju stalni. Smatra da autori koji smještaju baltičku pradomovinu na sjever, na prostor gornjega Dnjepra (Birnbaum, Gołąb), podcjenjuju baltičko-tračke dodire u 3. tisućljeću pr. K. na prostoru južno od rijeke Pripjati, gdje stoga treba pretpostaviti baltičku pradomovinu.

Veoma su važni mnogobrojni stavci s hidronimijskom problematikom, s pomoću kojih Trubačev dokazuje postojanje staroeuropske, tj. staroindoeuropske naddijalektne hidronimije i odgovarajućega fonda vodnih apelativa. Pri tom se Trubačev nastavlja na niz prethodnika, ali njegov je doprinos ustaljenje te hidronimije i fonda apelativa na središnju Europu. S obzirom na to da je koncentracija stare indoeuropske hidronimije u tri zone upravo izvan srednjoeuropskog areala (prema Udolfu), tj. u dijelu južnobaltičke obale (Litva i okolica), zatim na području istočnog donjeg toka Rajne i treće u centralnoj Italiji (Udolf 1981), Trubačev smatra da gustoća jezično homogene hidronimije nije karakteristična za područje glotogeneze nekog jezika nego za teritorij njegove ekspanzije. Prema tome, s obzirom na to da je križanje tih triju Udolfovih zona upravo u srednjoj Europi gdje nema takve koncentracije, to je dokaz da je tu izvorište, a tri Udolfove zone da su tereni kolonizacije. Trubačev tu tezu iznosi na više mjesta i čak izričito kaže da je to suprotno od onoga što se obično misli o hidronimiji, ali nigdje ne daje preciznije obrazloženje za tu tezu koju smatra već dokazanom, iako je zapravo vrlo dvojbena.

U obrani svojih shvaćanja Trubačev je uvijek iscrpan i svestran, ali nije uvijek i dosljedan. Tako je šutnja o etnonimu *Slověne* kod antičkih autora rezultat toga da se taj etnonim pojavio jako kasno (u VI. st.), odnosno nakon što su procesi slavenske etnogeneze i glotogeneze već bili dovršeni, i pošto se kod Slavena već bila izgradila svijest, tj. samosvijest o sebi. Tu Trubačev iznosi široku etimološku argumentaciju i tipološke podatke o nastanku etnonimije, što je sve korisno i prilično uvjerljivo. Trubačev je inače pristaša najvjerojatnije i najuvjerljivije etimologije od *slov-*, prema kojoj su Slaveni *slovesni* 'jasno govoreći'. Ono što nije objašnjeno jest kako je takav stari tvorbeni model mogao biti stvoren tako kasno, odnosno tek uoči seobe Slavena. Stoga zagonetka šutnje antičkih autora o etnonimu Slaveni ostaje ipak samo zagonetkom.

Kada govori o panonskoj pradomovini, navodi sve moguće argumente: etimologije, onomastiku, podatke o duhovnoj i materijalnoj civilizaciji, ali ništa ne govori o etnikumu koji je u indoeuropeistici poznat pod imenom *Panonci*, a to sigurno nisu bili Slaveni. On doduše samo ime Panonije izvodi od ilirskog termina **pannona* sa semantikom 'blato' i s nekim indoeuropskim paralelama (str. 126-128), no uopće ne spominje ključne radove R. Katičića prema kojima Panonci i Iliri čine istu ie. granu. Trubačev ne govori jesu li Panonci (srodnici Ilira) živjeli u Panoniji nakon povlačenja dijela Slavena na sjever, na područje između Odre i Visle, te jesu li dolazeći s juga zauzeli npr. jugozapadnu polovicu terena, a Slaveni zadržali sjeveroistočnu. Ili su pak od početka koegzistirali u Panoniji, bili prostorno odijeljeni ili donekle izmiješani. Autor na više mjesta upravo naglašava pojednostavljenu predodžbu o etnički kompaktnim područjima u pojedinim povijesnim razdobljima, jer je tada, u uvjetima rijetke naseljenosti,

moguće da i na velikim prostorima koegzistiraju izolirane grupe dvaju etnosa. Za svaku moguću verziju mogu se naći elementi u Trubačevljevim formulacijama na raznim mjestima, ali ništa izričito kad bi trebalo konkretno odrediti nešto o neslavenskim Panoncima.

Dunav je, prema Trubačevu, os oko koje se grupiraju indoeuropska plemena i dijalekti. Prvotni su Slaveni, smješteni na njegovu središnjem dijelu, ime rijeke (vjerojatno iranskoga podrijetla) preuzeli od germanskih i keltskih plemena s gornjega riječnog toka. Hidronimija toga područja, usprkos tisućljetnoj mađarskoj dominaciji, i danas odražava ranoslavensku tvorbenu i morfološku strukturu. Autor ističe da veći dio jezera *Balaton* nekoć nosio slavensko ime **pleso* (u Plinija Starijeg zabilježeno kao *lacus Pelso*), a močvarni se dio nazivao **bolto*. Otud starocrkvenoslavensko ime grada **Blatъnъ gradъ* na zapadnoj obali jezera. Semantička istoznačnost mađarskoga *Balaton* < slav. **bolt-/*balt-* i ilirskog **Pannonia* potkrepljuje, prema autoru, smještanje slavenske pradomovine na dunavsko-panonski prostor, središte budućih slavenskih migracija. Mnogostruka prisutnost Dunava/Dunaja (str. 11) u ruskom folkloru dokaz je, prema Trubačevu, staroga i generacijama prenošenog sjećanja na negdašnju fizičku prisutnost ruskih predaka na Dunavu. No predodžba o velikoj rijeci, koja je putem priča ušla u pjesme i folklor istočnih Slavena, mogla je do udaljenih istočnih Slavena na sjeveru stići posredstvom germanskih susjeda, kao i samo ime. Sjećanje na podunavsku pradomovinu, zabilježeno u folklornoj tradiciji sjevernih Slavena, moglo bi prema Trubačevu svjedočiti o kontinuiranom naseljenju Slavena u Podunavlju kroz antički period, no moguće je, prema njemu, i da su Slaveni sredinom I. tisućljeća pr. K. migrirali na sjever pa bi se povratak na jug u V. i VI. st. mogao smatrati svojevrsnom "rekonkvistom".

Uza svu rasutost pojedinih tema kroz knjigu, neke se koncentrirano i kontinuirano izlažu. U drugom je dijelu velika pozornost posvećena nerješivoj problematici opozicije *svoj ~ nesvoj (tuđ)*, koja Trubačevu posredno služi za cio niz argumentacija potrebnih za njegove teze, ali s druge strane može poslužiti i kao samostalna monografija o toj opoziciji u etimološkom i kulturno-historijskom smislu.

Suprotan je primjer sažet, ali tematski kontinuirani prikaz indoeuropske, pretežno slavenske teonimije (179-182), gdje je ta problematika unaprijeđena, ne samo u etimološkom smislu. Trubačev uspijeva dokazati da u tom problemu ima s jedne strane previše nekritičkog prebacivanja u ie. dubinu činjenica u razvijenim ie. panteonima, umjesto da se u njima vidi rezultat paralelnih razvoja iz iste starije primitivne religijske podloge. Nasuprot tomu takva se podloga kod Slavena zadržala duže, a istraživači često postupaju kao da je ona i u religijskim predodžbama i u teonimiji došla do stadija usporediva s onim u spomenutim razvijenim panteonima i mitologijama. Kod Slavena je taj proces počeo tek pred

sam raspad, odnosno ne prije vremena slavensko~iranskih dodira sredinom I. tisućljeća pr. K., kada se kod Slavena javljaju složeni teonimi. U tom pogledu Trubačev svakako daje uvjerljiv doprinos.

Vrlo sličnom kronološkom kritikom, Trubačev dosljedno, kroz cijelu knjigu, pobija teoriju o prvobitnoj ie. troklasnosti (Dumézil i ostali).

Kako je već napomenuto, knjiga je uglavnom sastavljena od već objavljenih radova, pri čemu je učinjeno nedovoljno uredničkih intervencija, tako da se katkada u prvim glavama iznosi jedno mišljenje bez naznake da je naknadno promijenjeno. Interesantan je primjer na str. 40, gdje stari toponim *Morimarya* autor objašnjava slavenskom etimologijom kao 'umrijevše more', a na str. 84 odustaje od takva tumačenja i ističe da se radi o dačkom toponimu iz dunavskog bazena i kao takav ga i nadalje uvijek spominje.

O nekim se temama govori na mnogo mjesta s vrlo sličnom argumentacijom, pa čak i formulacijama, ali ni na jednom mjestu nije sakupljeno sve što se o pojedinom problemu ima reći, već je svagdje nešto izostavljeno i nešto dodano. Potpuna bi se informacija mogla dobiti samo prema predmetnom kazalu, koje je međutim učinjeno prema etimološkim rekonstrukcijama indoeuropskih ili pojedinih grana, ili pak prema pismeno fiksiranim starim oblicima gdje ih ima. To znači da za kompletnu informaciju o tome što Trubačev kaže o pojedinoj temi u smislu semantičkog ili leksičkog gnijezda treba s mnogo duha istraživati po predmetnom kazalu, koje je nažalost često manjkavo.

Nedovoljna urednička intervencija vidi se npr. u tehnici navođenja literature. U prvom dijelu knjige, koji ima 8 glava, zajednička je bibliografija s jednom numeracijom za 1. i 2. glavu, za 3 i 4, 5 i 6, ali 7. i 8. imaju svaka svoju. Drugi dio knjige ima 9 mnogo kraćih glava s jednom opširnom zajedničkom bibliografijom na koncu, a treći, s dvije glave, uopće je nema, već se ona navodi u okviru teksta ili u fusnotama. Kako nema opće bibliografije za cijelu knjigu, nužno dolazi do mnogih ponavljanja, i bilo bi teško rekonstruirati bibliografsku ukupnost, u čemu bi registar osobnih imena bar malo pomogao.

I na koncu, nakon Trubačevljevih radova sigurno je da se "neka Panonija", na neki način i u neko doba, više ne može isključiti iz raspravljanja o slavenskoj etno- i glotogenezi, ali nam isto tako trebaju čvršći dokazi da bismo dunavski bazen mogli smatrati "kolijevkom" Slavena i Indoeuroljana.

Dunja BROZOVIĆ-RONČEVIĆ

O IMENIMA U »HRVATSKOM ETIMOLOŠKOM RJEČNIKU«

Alemko Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec Izdavač, Zagreb 1993, (Biblioteka Vocabula) 832 str.

Kultura se nekoga naroda dijelom ogleda u brizi koju taj narod posvećuje svojem jeziku, ovisi dakle o broju i kvaliteti gramatika i rječnika na njemu napisanih. Prema kriteriju po kojem su normativna gramatika i jednojezični rječnik standardnoga jezika minimalan uvjet da se neki jezik uopće može smatrati standardiziranim, status hrvatskoga bio bi više nego dvojbena.

Hrvatski se jezik, prije dvadesetak godina, objavljivanjem *Etimologijskog rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* Petra Skoka (1881-1956) pridružio većini slavenskih jezika koji imaju etimološke rječnike. Rječnik je, po smrti autora, za tisak priredio Valentin Putanec (1971-74), koji je predlagao da se napravi i jedan manji etimološki rječnik, pristupačniji široj publici, no nažalost, taj rječnik nije načinjen. Stoga je pojava *Hrvatskoga etimološkog rječnika* Alemka Gluhaka zasigurno jedan od vrijednih pokušaja da se naš jezik što sustavnije obradi i opiše.

Taj je rječnik, kao uostalom i Skokov, koji je opsegom mnogo veći, a pristupom zahtjevniji, jedinstven u našoj, inače bogatoj rječničkoj baštini. Etimologijski rječnici većinom nastaju kao plod dugogodišnjega timskog rada skupine stručnjaka. Ovaj se rječnik međutim u svakome pogledu može nazvati autorskim radom, i to ne samo stoga što je Alemko Gluhak jedini autor, već i po izrazito osobnu pristupu obradi pojedinih natuknica i njihovu odabiru. I sam autor ističe kako mu nije bio cilj napraviti sustavan rječnik u kojem bi obradio najčešće hrvatske riječi već je rječnik nastajao usporedno s raznovrsnim autorovim interesima (prvi je oblik rječnika bio pisan od g. 1986. do 1989.), dugogodišnjim praćenjem etimološke literature i na jedan način usporedno s velikim slavenskim etimološkim rječnikom O. N. Trubačeva, koji mu je služio kao uzor i oslonac.

Autorova je osobna nota osobito prisutna u pristupu obradi rječničkih natuknica, i to prije svega u njegovu nastojanju da kada je god to moguće prikaže pojedinu riječ što dublje u njezinoj prošlosti, zalazeći pritom i u daleke nos-tratičke podudarnosti.

A. Gluhak svoj je rječnik zamislio kao »malen pokušaj da se većem broju čitatelja da koliko-toliko pristupačno štivo u kojem bi se moglo naći mnogo podataka o porijeklu pojedinih riječi« (5), i mislim da je u tom smislu rječnik uspio što ne znači da nije ujedno i visokostručan. No bez obzira na to što je u rječniku dano veoma mnogo podataka iz različitih jezičnovremenskih dubina, zainteresiraniji čitatelj s nešto više jezičnoga znanja i volje u rječniku se sigurno može snalaziti.

U kratku *Predgovoru* (5-8) dane su neke osnovne upute i informacije o rječniku. Korisno je rješenje kojim se jasno razlikuje riječ kao »izravan nasljedak neke druge«, pripadajuće starijem jezičnom stanju, kada se kaže da je »potekla od« druge riječi ili korijena (i koristi se uobičajena oznaka <), od posuđenice, za koju se kaže da je »potekla iz« ove ili one riječi (i koristi se oznaka ←).

U poglavlju *Jezična mijena* (9-14) autor sažeto i na pristupačan način opisuje jezičnu mijenu — glasovne zakone i analogiju, razna jednačenja i raz-jednačenja, ukrštanja i pučku etimologiju, uz nekoliko jednostavnih primjera.

U zanimljivu odlomku *Jezični identitet* (13-14) govori se o hrvatskom jeziku, o različitim razinama gledanja na jezik. Ističe se važnost modela složenoga identiteta jezika i određenja jezika trima identitetima: opisnim (tipološkim), rodoslovnim (genetskim) i vrijednosnim.

O položaju hrvatskoga jezika govori se i u poglavlju *Indoevropski jezici* (15-70), a o njegovoj vezi s drugim južnoslavenskim jezicima na str. 40-46. Autor na više mjesta ukazuje na razliku narodnog od standardnoga jezika, iako bi za prosječno zainteresiranog hrvatskoga čitatelja to trebalo sustavnije objasniti. Objašnjenje genetskoga položaja hrvatskoga jezika, tj. činjenica da se radi o dijelu središnjega južnoslavenskoga jezika, »koji se u hrvatskoj znanosti naziva najčešće hrvatski ili srpski« (sa zemljopisnim značenjem riječi središnji) i da je taj središnji južnoslavenski jezik po genetskim kriterijima »jedan jezik (dakle po relativno nedavnom postanku jedan), pa je to dijasistem koji se može nazivati središnjim južnoslavenskim dijasistemom« — nalazi se na str. 13-14, a slični se podaci, s većim naglaskom zapravo na vrijednosnom identitetu jezika, nalaze i na str. 39-46. Zanimljivo je jedno zapravo kroatocentrično rješenje u tom rječniku: ako neka hrvatska riječ koja se navodi u knjizi »nije karakteristična samo za jezik jednog od tih četiriju naroda [Hrvata, Muslimana, Srba i Crnogoraca], nego ona pripada nešto većem dijelu središnjeg južnoslavenskog dijasistema, u ovom se rječniku ona označava kao hš., za hrvatski ili šire«. Kako je etimološki rječnik rječnik u kojem se ukazuje na srodstvo riječi i mora se uvažavati genetski položaj jezika, takvo je rješenje prihvatljivo, jer radi se o hrvatskom rječniku — u njemu nema posebnih tumačenja riječi kojih nema u hrvatskom jeziku (u standardnom jeziku i u govorima). U rječniku se mogu naći i pojedini srpski primjeri (isključivo srpski), no oni su onda tako i označeni — kao srpski. Daju se i osnovni podaci o tome gdje žive Hrvati, a spomenuta je i tužna činjenica da je etnička karta »nekih od tih područja znatno promijenjena zbog velikosrpskog osvajačkog rata od 1990« kao i pregled narodnosnoga sastava stanovništva Hrvatske po popisima 1948-91 (nedostaje podatak o količini "Jugoslavena" u Hrvatskoj) te pregled broja Hrvatā u "drugoj" Jugoslaviji. Na str. 43-45 ukratko je opisan razvoj hrvatskoga jezika prema današnjem standardnom jeziku, također s nekoliko osnovnih podataka o gradišćanskom i moliškom hrvatskom.

Na str. 15-52 dan je vrlo bogat pregled indoeuropskih jezika, najbogatiji dosad objavljen u hrvatskoj jezikoslovnoj literaturi. Važno je i to da se na mnogim mjestima i za druge jezike vidi važnost razlike između rodoslovnog identiteta jezika s jedne strane i opisnoga i vrijednosnoga s druge. Posebno je dana »jedna kratka skica opisa jednog vjerojatnog razvoja« dijeljenja indoeuropskoga prajezika te pradomovine i drevnih seoba (52-54), s jezgrovitim opisom nekih seoba i položaja Praslavena i Slavena (54-56). Ukratko je opisan i sastav rekonstruiranoga indoeuropskoga prajezika. Tu su tablice podudarnosti fonema po glavnim jezicima, opis prijevoja i strukture indoeuropskoga korijena i dr. Prikazani su i osnovni podaci o naglasku, s paradigmama u praslavenskoj (62-64). Zanimljiv je i kratak pregled indoeuropske morfologije (64-70).

Za hrvatske je čitatelje zanimljiv pregled nostratičkih jezika i osnovnih podataka o nostratičkom prajeziku (71-94), jer se takvi podaci daju i u rječničkim člancima. Autor je naime jedan od rijetkih uvjerenih pristalica nostratičke teorije u nas. Za većinu je naših jezikoslovaca to vjerojatno najspornija komponenta samoga rječnika. Nostratička se teorija znatnije razvija u posljednjih tridesetak godina, nakon osnovnih radova V. M. Illič-Svityča i A. B. Dolgopol'skoga, u kojima je utemeljeno pokazano srodstvo afrazijskih (semitohamitskih), kartvelskih (južnokartvelskih) indoeuropskih, uralskih, dravidskih i altajskih jezika. S vremenom se krug tih jezika, srodnih do razine otprilike do XV. tisućljeća pr. Kr., proširio, pa se u Gluhakovu rječniku daju podaci i iz drugih jezika. A. Gluhak o svojim je pogledima na nostratičko jezično srodstvo pisao posljednjih 17-18 godina u hrvatskim i drugim jezikoslovnim časopisima (pa su neki od tih radova navedeni u bibliografiji rječnika). Osim jednostavne tablice slaganja fonema rekonstruiranoga nostratičkoga prajezika i šest rekonstruiranih prajezika nostratičke natporodice, dan je i pregled nostratičkih zamjenica i raznih afiksa i čestica te malen pregledni rječnik sa 120 rekonstruiranih nostratičkih riječi. No kako je, po Gluhakovu mišljenju, nedavno »pokazano i dalje, dublje srodstvo nostratičkog prajezika« s drugim prajezicima natporodičkih razina — spominje se »više od dvjesta slaganja korijena nostratičkog i sinokavkaskog prajezika i dvadeset njihovih afiksa« (95).

Velikim uvodom i nostratičkim pristupom taj se rječnik bez sumnje izdvaja iz uobičajene sheme etimoloških rječnika. Većina jezikoslovaca s velikom rezervom gleda na nostratičku teoriju, a mnogi ju i u potpunosti odbacuju. Gluhakov rječnik predstavlja međutim jedino djelo na tu temu na hrvatskom jeziku te ga kao takav trebamo cijeliti.

Rječnički dio knjige obuhvaća 603 stranice (113-715), odnosno oko 1800 natuknica. U tim je člancima obrađeno više od 7800 hrvatskih riječi i više od 1000 imena. Rječnički su članci strukturirani na uobičajen način, a o osobnom odabiru natuknica autor je pisao u predgovoru: pošao je od najčešćih riječi pa su

slijedile »obične riječi, zanimljive riječi, rijetke riječi« itd. Ako natuknica predstavlja nastavak praslavenske riječi, u članku za njom najčešće slijedi rekonstruirana praslavenska riječ (ponekad s obilježenim naglaskom, po sustavu V. A. Dyboa), s primjerima iz pojedinih slavenskih jezika (često i sa svima). U tom je dijelu autoru uveliko pomogao *Etimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov* 1-17 — urednika O. N. Trubačeva, čije etimologije Gluhak ponekad i nedovoljno kritički preuzima. Nažalost, čini se da odgovarajući varšavski praslavenski rječnik nije mnogo korišten (pa ga nema ni u popisu korištene literature). Autor se obilno služio i raznim slavenskim etimološkim rječnicima (no nekih također nema u popisu korištene literature — npr., lužičkoga i bugarskoga), no zato su mu važni oslonci Skokov rječnik te *Slovenski etimološki slovar* I-II — F. Bezlaja. Indoeuropki je dio članka nerijetko preopterećen i podacima iz malih jezika — npr., u člancima za brojeve, zatim *brat, sestra, kći, otac, mati* i dr.

U člancima se ne daju podaci o autorima pojedinih etimologija, jer »najčešće su dane one etimologije koje su već toliko prihvaćene da se samo ponavljaju od jednog etimološkog rječnika do drugog — to se tiče vremenske dubine do indoevropskog prajezika«. Samo se u trima člancima ipak spominju i takva imena: ime O. N. Trubačeva u člancima o imenu *Hrvat* (gdje se usputno spominju još i autori starijih etimologija) i *Srbin* te ime R. Katičića u članku *Juraj*, u vezi s mitom o Zelenom Jurju.

Za razliku od Petra Skoka, koji je u svojem *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* opisao i objasnio iznimno mnogo onima (što i nije tako čest slučaj kod etimologijskih rječnika ostalih jezika) te stoga i danas ostaje nezaobilaznim izvorom za svakog hrvatskog onomastičara, A. Gluhak obradio je razmjerno malen broj imena, i to rukovodeći se isključivo vlastitim odabirom onih imena koja je smatrao značajnim za hrvatsku kulturu. Kako je već bilo rečeno, u predgovoru se kaže da je u HER-u dano više od 1000 imena — osobnih, mjesnih i drugih. Točnije, u kazalu imena (822-9) ima ih 1090. Imena su natuknice u 13 rječničkih članaka: etnonimi *Hrvat, Slaven, Srbin*, zemljopisna imena *Afrika, Amerika, Azija, Evropa* i *Jadran*, imena blagdana *Badnjak* i *Božić* (ime *Uskrs* nalazi se u kazalu hrvatskih riječi, a nema ga u kazalu imena) te imena *Isus, Juraj* i *Perun*.

Najveći članak u knjizi jest *Hrvat*, koji obuhvaća nešto više od tri stranice. Taj je članak, još dok je rječnik bio u rukopisu, poslužio kao osnova za članak »Podrijetlo imena Hrvat« (*Jezik* 37/1989-90:5, 129-138) i za knjigu *Porijeklo imena Hrvat* (autorova vlastita naklada, Zagreb 1990). U rječničkom je članku dan kratak pregled dosadašnjih tumačenja postanja toga imena, »od pučkoetimoloških do pravih, znanstvenih etimoloških«, od Konstantina VII Porfirogeneta (u X. stoljeću) naovamo. A. Gluhak usputno se osvrće i na neke novije kvaziiranske "teorije" o Hrvatima: »Naročito se voljelo povezivati hrvatsko ime s

avestijskim *Harahvaitī*, koje je nekad označavalo današnji jugozapadni dio Afganistana« i u zagradi dodaje svoju dopunu odbijanja takva povezivanja — da »takvo tumačenjej ne stoji jer se psl. **x̣rvat*- nikako ne može dovesti ni u kakvu glasovnu vezu s *Harahvaitī*: uzmu li se u obzir vrijeme iranskog imena i glasovne promjene u pretpraslavenskom, iz *Harahvaitī* bi se očekivalo psl. **xor̥šēdi*, **xor̥šēdja*, možda **x̣rošēdi*, **x̣rošēdja* i slično«. Najveći je profesor Gluhak dao Trubačevljevoj etimologiji imena **X̣rvat(in)̣* koja polazi od iranskog *harvat- < **harva(n)t*-, što bi značilo 'u kojega su žene; ženski', »u vezi sa znatnim matrijarhatom na azovskom primorju«. Tom imenu koje je iransko po obliku (što se potkrepljuje i grčkim zapisom imena jednoga arhonta, *Khoróathos*, *Khorouáthos*, iz II-III. stoljeća, iz Tanaisa) — odgovara indoarijsko ime za iranojezične Sarmate, u grčkom zapisu *Sarmátai*. To indoarijsko ime (njegova se indoarijskost pretpostavlja) ima i svoj paprijevod: *Sarmátai Gynaikokratoumenoi*, *Sauromatae Gynaecocratumenoe*, Sarmati kojima vladaju žene. Autor nije navodio sve dosad objavljene etimologije, no šteta je da ipak nije spomenuo makar dvije novije: H. Schuster-Šewca i Z. Golaba (o njima sam pisala u članku »Na marginama novijih studija o etimologiji imena Hrvat«, FOC 2/1993). Obje nastavljaju neka prijašnja razmišljanja o vezi s indoeuropskim **k'ler*- 'rog', preko značenja 'oklop' i sličnih, s razlikama u nekim detaljima. U članku je ukratko opisano i širenje hrvatskoga narodnoga imena u Hrvata od doseljavanja u današnje hrvatske krajeve do hrvatskoga narodnoga preporoda u XIX. stoljeću. O prethrvatskom, praslavenskom vremenu, onome prije VII. stoljeća piše se u uvodnom dijelu, u odlomku Praslaveni (54-56), pa se ti dijelovi HER-a međusobno dobro dopunjuju.

U nešto manjem članku o imenu *Slaven* osim poznatih podataka o imenu *Slovēne, dano je i dosta zanimljivih podataka, preuzetih iz hrvatske jezikoslovne literature, o uporabi imena koje nastavlja *Slovēn- u Hrvata *Slovinac*, *Slovinci*, *slovinški*, *Slovinje*, *Slovenje* (i *Slavonija*), *slovenski*. Naravno, tu su i osnovni podaci o proširenosti takvih imena u drugih Slavena.

U kratku članku *Srbin* spominju se tek usput dvije neuvjerljive etimologije (povezivanje s ie. *serbh- 'srkati' i s psl. **se̋br̥* 'sebar, slobodan seljak'), a prihvaća se Trubačevljeva indoarijska etimologija: *sar- 'glava' i *bai- ie. *bhoi- koje nalazimo i u *boj*, *biti* — po kojoj je ime *Serbi* (I. st.), *Sérboi*, *Sírboi* (II. st.), indoarijsko po postanju, prenešeno na pleme od kojega potječu imena budućih Lužičkih Srba i Srba — značilo 'glavobije'. Ističe se i relativna mladost srpskoga imena zapadno od nekadašnje Raške.

Članci *Evropa*, *Azija*, *Amerika*, *Afrika* sadrže podosta nejezikoslovnih podataka, i to ih čini zanimljivima i za širi čitateljski krug. Slično je i s člankom *Jadran*, gdje zapravo neke etimologije u užem smislu riječi ni nema. Iako se autor u većini članaka očito trudio da se u etimologiji spusti što je moguće dublje u

rekonstruiranu jezičnu prošlost, dublje od antičkoga imena *Hadria*, *Adria*, *Hatria*, za koje »se pretpostavlja da je vjerojatno etrursko«, nije išao.

Neetimološkim su podacima bogati i članci *Badnjak*, *Božić*, a naročito *Juraj*. Članak o Jurju članak je i o jurjevanju, jer se autor potrudio da čitateljima približi rezultate najnovijih i relativno novih istraživanja koja proniču u dubine slavenskoga pretkršćanskoga mita. To je pokušao kombinirajući pripovijedanje o slikama iz hrvatskih jurjevskih pjesama i same stihove. Naročito je istaknuta važnost toga da su u prelasku na nov sustav vjerovanja, kršćanski, Slaveni i Hrvati »tražili i podudarnosti novoga i staroga«. Dio toga pretkršćanskoga pogleda na svijet skiciran je i u članku, *Perun*, odakle se za vezu s indoeuro-pskim imenom za gromovnika, **djeu(s)-pǝter-* 'nebeski otac', upućuje na članak *dan*. Posebno je zanimljiv članak *bog*, s onim što se obično u odgovarajućim člancima slavenskih etimologijskih rječnika čita, ali ovdje s mnogo dopuna.

Kršćanski je pak dio hrvatskoga rječnika u HER-u prilično dobro zastupljen (članci o riječima *crkva*, *križ*, *krst*, *oltar* itd.), a članak *Isus* sadrži mnoštvo podataka iz raznih jezika, i jezikoslovnih i izvanjezikoslovnih.

Preostalih više od tisuću imena razbacano je u mnogim člancima u rječniku. Tako se, naprimjer, etimologija imena *Zagreb* može pročitati u članku *grub*. Autor u imenu *Zagreb* vidi prahrvatsko **za-grębrъ*, složeno od *za-*, koje je relativno često u toponimima, i pretpostavljenog **grębrъ*, za što postoji rekonstruirana usporednica ženskoga roda **gręba*, s odrazima koji znače 'gruda, izbočina, humak' i slično u slovenskom, lužičkom i poljskom jeziku. Tu autor preuzima etimologiju iz slovenskoga etimološkoga rječnika F. Bezlaja, koju je opširno opisao u članku »Još o imenu grada Zagreba« (*Jezik* 39/1991-92:2, 56-59).

Autor je knjigu za tisak priređivao sam. Tehničkih pogrešaka ima, iako bi ih se, s obzirom na veličinu knjige i iznimno zahtjevan slog, moglo očekivati i više. Rječniku je pridodano pregledno kazalo i iznimno iscrpna i pregledna bibliografija.

Hrvatski etimološki rječnik Alemka Gluhaka još uvijek nije ispunio veliku prazninu i uvrstio hrvatski jezik među ostale europske, i većinu slavenskih jezika za koje postoje klasični etimološki rječnici. Međutim obiljem dosada nepristupačnih podataka na hrvatskom jeziku, poglavito iz svih slavenskih jezika, predstavlja bez sumnje iznimno vrijedno djelo i bitan doprinos našoj rječničkoj baštini.

Dunja BROZOVIĆ-RONČEVIĆ